

УДК: 159.9.:343.911

Психологічний портрет злочинця-рецидивіста сучасності

Філоненко В.М.

На основі попереднього дослідження індивідуальних особливостей осіб, які не вперше відбувають покарання у виді позбавлення волі, складено психологічний портрет сучасного злочинця-рецидивіста. В роботі було досліджено соціально-демографічні та психологічні особливості злочинців корисливого та насильницького типу. Досліджуваним обох груп майже в однаковій мірі притаманні такі акцентуації характеру: педантичність, дистимність, циклотимність, екзальтованість, емотивність, такі як застрягання та гіпертимність значно більше проявлені у досліджуваних насильницького типу. У засуджених насильницького типу більше проявлена готовність до проявів агресії, ніж у злочинців корисливого типу. У корисливих злочинців більше, ніж у насильницьких проявлена схильність до проявів непрямой агресії, підозрілості та готовності пристосуватися до оточуючого середовища. Виявлення та урахування найбільш типових особливостей особистості сучасних рецидивістів надасть можливість розробити дієві програми ресоціалізації цієї категорії злочинців.

Ключові слова: рецидивіст, особистість злочинця, акцентуації характеру, агресивність.

На основе проведенного исследования индивидуальных особенностей лиц, которые не первый раз отбывают наказание в виде лишения свободы, составлен психологический портрет современного преступника-рецидивиста. В работе были исследованы социально-демографические и психологические особенности преступников корыстного и насильственного типа. У исследуемых обеих групп почти в одинаковой мере проявлены такие акцентуации характера как педантичность, дистимность, циклотимность, экзальтированность, эмотивность, такие как застревание и гипертимность значительно больше проявлены в исследуемых насильственного типа. Осужденные насильственного типа больше склонны к проявлениям агрессии, чем у преступники корыстного типа. А корыстные преступники больше, чем насильственные склонны к проявлениям непрямой агрессии, подозрительности и готовности приспособиться к окружающей среде. Выявление и учет наиболее типичных особенностей личности современных рецидивистов даст возможность разработать действенные программы по ресоциализации этой категории преступников.

Ключевые слова: рецидивист, личность преступника, акцентуации характера, агрессивность.

On a basic of leading investigation from individual peculiarity person who serves out in form of privation liberty is making up psychological portrait of contemporary criminal-recidivist. In this work were investigated social and demographic so psychological peculiarity of criminals in mercenary and forcible type. In both groups were manifested almost identical steps of accentuation their characters, as formalism, pedantry, exaltation, distimnost, ciklotimnost, stickion, hispertinism, considerably more than from forcible type. Convicted person of forcible type are more disposed to display of aggression than criminals of mercenary type. And mercenary criminals are more disposed for display of indirect aggression, suspiciousness and readiness to adapt for environment. Exposure and taking into account of typical peculiarity person of contemporary criminal recidivists will give us a possibility to develop effective programmes of resocialization this criminal category.

Key words: personality of criminal, aggression, reconvicted persons, accentuations of characters.

Постановка проблеми

Сучасний рецидивіст багато чим відрізняється від інших злочинців. Насамперед, він має високий рівень кримінальної зараженості, здатний не тільки використувати ситуацію, яка є благоприємною для скоєння злочину, а в більшості випадків сам її створює. Довгий термін перебування злочинця-рецидивіста в місцях ізоляції, високий ступінь алкогольної та наркотичної залежності, наявність психічних відхилень погано впливають на процес його ресоціалізації, не дозволяють швидко та гармонійно адаптуватися до вільного життя в суспільстві. В сучасній науці проблема рецидивіста вивчена фрагментарно, тому складення психологічного портрета, виявлення найбільш значущих психологічних особливостей, характерних проявів в поведінці злочинця-рецидивіста є актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Вивченням особи злочинця займалися науковці соціологи, кримінологи, психологи та інші. Серед соціологів можна відмітити таких вчених, як І.П. Рушченко, який не тільки розглядає теоретичні основи соціології злочинності, а впорядковує емпіричні і прикладні аспекти цієї науки, пов'язуючи ці дані з громадською думкою. А.Фернхем та П.Хейвен тримаються думки, що антисоціальні вчинки обумовлені взаємодією цілого ряду генетичних, соціальних та особистісних факторів. [8, с.175].

Вітчизняні кримінологи В.С.Батиргарєєва, В.В.Голіна, Б.М.Головкін наголошують на суспільній небезпечності злочинців-рецидивістів, наявності в них стійкої антисоціальної установки, що зумовлює не тільки злочинний спосіб дій, а навіть злочинний спосіб мислення, неухильне слідування злочинним ідеалам і традиціям. [2, с.233]. Психологи Ю.М. Антонян, В.А.Бадира, А.Б.Блага, Т.А.Денисова, В.Ф.Пирожков, Г.Ф.Хохряков дійшли до думки, що особистість злочинця відрізняється від особистості взагалі не відсутністю або наявністю компонентів власної

статичної структури, а насамперед змістом, спрямованістю певних складових цієї структури. [1, с.29].

Втім, формування, перетворення та зміни в особі будь-якого злочинця, у тому числі й рецидивіста, залежить від взаємодії соціально-демографічних, кримінально-правових, психічних, морально-психологічних чинників.

Метою статті є узагальнення емпіричного матеріалу вивчення особи злочинця-рецидивіста.

Основний матеріал дослідження та обґрунтування результатів

Дослідження проводилось протягом чотирьох років на базі Олексіївської виправної колонії у місті Харкові, яка належить до кримінально-виконавчих установ середнього рівня безпеки для засуджених-чоловіків віком від 18 років, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі.

Методи дослідження. Під час дослідження було проведено анкетування, тестування за спеціально складеною батареєю методик (Леонгарда-Шмішека, Басса-Дарки, Тест Руки), вивчалися особові справи засуджених, з яких фіксувались демографічні (вік, наявність батьків, родинний стан, наявність дітей); соціологічні (наявність освіти, професії, спеціальності, місце роботи до арешту); кримінально-правові (термін позбавлення волі, кількість судимостей, стаття Кримінального кодексу України, за якою засуджений) відомості. Було проведено анкетування досліджуваних, в якому відповіді на питання допомогли більш детально та точно провести аналіз результатів досліджень.

За віком засуджені розподілились таким чином, від 18- 30 років - 32,3 % всіх засуджених, 31-40 років - 41,6 % засуджених, віком від 41-55 років - 23,4 % усіх осіб, старше 56 років - 2,5 % осіб, що відбувають покарання. Найбільшу кількість складають засуджені віком від 18 до 40 років. В цьому віці особистість найбільш активна, прагне до завойовування авторитету у референтній для себе групі. Видатний вітчизняний вчений А.Ф.Зелінський підкреслює, що в цьому віці людина найбільш інтенсивно оволодіває соціальним досвідом, прагне до постановки себе в соціальному середовищі, випрацьовує власний підхід до життя. [5, с.109].

Із загальної маси усіх засуджених найбільша кількість тих, які скоїли корисливо-насильницькі злочини - 35,1%, скоїли корисливі злочини (шахрайства, крадіжки) - 30,2%, усіх засуджених, насильницькі злочини (вбивства, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування) - 14,4% усіх осіб; інші злочини (злісне хуліганство, злочини в місцях позбавлення волі, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин) - 20,3% загальної кількості осіб, що утримуються в установі. Найбільшу кількість засуджених, які відбувають покарання, складають особи, які скоїли корисливі та корисливо-насильницькі злочини. Такий результат пояснюється тим, що, провідними мотивами поведінки злочинців - рецидивістів є користь, вигода, потакання власним егоїстичним звичкам. Рецидивісти весь час ведуть паразитичне та антисуспільне існування, протягом якого ступінь кримінальної зараженості у них тільки зростає. Отримані дані узгоджуються з думкою видатного вітчизняного вченого А.Ф.Зелінського, який зауважує, що зі збільшенням віку рецидивістів також збільшується вірогідність скоєння ними корисливих злочинів, хуліганства, нанесення тілесних ушкоджень та вбивств. [5, с.116].

Серед загальної кількості осіб, що відбувають покарання, другий раз засуджені - 16,7 % досліджуваних, третій - 27,1 %, четвертий - 23,3 %, п'ятий раз - 15,7 %, мають шість і більше судимостей - 17,5 %.

Злочинці-рецидивісти багато часу свого життя перебувають в місцях позбавлення волі або в кримінально зараженому середовищі, спілкуючись з такими ж злочинцями, отримуючи ще глибший кримінальний досвід. З цього приводу слушною є думка видатного вітчизняного вченого А.Ф.Зелінського про те, що чим молодший вік злочинця при першому засудженні і перебуванні в місцях позбавлення волі, тим частіше потрапляє і тим довший час він знаходиться в конфлікті із законом. [5, с.112].

За освітнім рівнем наступний розподіл засуджених. Неповну середню освіту мають 28,4 %, середню - 39,3 %, середню спеціальну - 7,8 %, спеціально - технічну - 16,9 %, неповну вищу та вищу - 1,3 %, не мають навіть неповної середньої освіти - 6,3 %. Проходять навчання в загальноосвітньому закладі при установі 5,4 % від всієї маси засуджених установи. Досвід рецидивістів формується переважно в злочинному середовищі та місцях ізоляції. Після початку злочинної кар'єри рівень освіти у засуджених залишається незмінним і майже всі засуджені не прагнуть до його підвищення, вони не мають належного рівня виховання, тому що більшість з них росли в неповних та неблагополучних родинах. [5, с.138].

Професію чи спеціальність мають 76,7 % загальної маси засуджених, але всі вони повідомили, що не мали постійного місця працевлаштування, мали нестабільну трудову зайнятість чи випадкові заробітки. Рецидивісти вперто не бажають навчатися трудовим навичкам, не вміють наполегливо та стабільно працювати.

Добрі стосунки з родичами підтримують 84,7 % засуджених, мають погані відносини 15,3 % рецидивістів, більшість серед них не мали батьків, або батьки вели асоціальний чи паразитичний спосіб життя. Відсутні зв'язки у 5,2% рецидивістів. Не мали до засудження постійного місця мешкання 3,2 % всіх осіб, що відбувають покарання. Були одружені чи проживали в громадянському шлюбі 39,1 % досліджуваних, решта не перебували в шлюбі.

При дослідженні особливостей вираженості акцентуації характеру, виявлено, що показники за шкалою застрягання в обох групах досліджуваних на високому рівні, але у засуджених насильницького типу воно проявлено більше. Розбіжності між показниками обох груп знаходяться у області значимості. Такі засуджені схильні болісно реагувати на подразники та чинники, які, на їх думку, торкаються їх гідності, їм притаманна злопам'ятність, схильність приймати будь-яку критику як бажання інших

нанести їм шкоду чи образити. В найбільшій мірі такі риси притаманні засудженим насильницького типу, причиною яких є егоцентризм, надмірна самовпевненість, схильність до самовиправдовування. Застрягання афекту найбільш яскраво проявляється у засуджених, коли порушені їх особисті інтереси, гордість, зачеплене самолюбство, а також різні форми пригнічення, хоча об'єктивно моральний збиток може бути незначним. Риса застрягання позначаються не тільки при нанесенні шкоди засудженому, але й у випадку його успіху, що виражається в зарозумілості, самовпевненості, зайвій підозрілості. Наша думка співпадає з думкою Ю.Кортневої, що при значному ступені застрягання честолюбні стремління особистості часто зазнають зривів, причиною яких є їх конфлікти з оточуючими. [6, с.173-187]. Такі засуджені зазвичай звинувачують в усьому інших, вони примхливі і не терплять заперечень, вони настільки нетактовні у своїх честолюбних задумах, що викликають своєю поведінкою шире обурення оточуючих.

Гіпертимність в обох групах засуджених також проявлена на високому рівні і більш притаманна засудженим насильницького типу, ніж засудженим корисливого типу, і розбіжність між ними знаходиться в області значимості. Засуджені насильницького типу мають вищу психічну активність, оптимізм, в місцях позбавлення волі, вони більш діяльні, ініціативні і заповзятливі, прагнуть до лідерства у будь-яких обставинах. Коли дозволяє ситуація, такі засуджені бувають дратівливі, але у зв'язку з їх жвавістю спостерігається і розпорошеність в діяльності. Проявом гіпертимності може з'явитися загальне занепокоєння, метушливість. Все це супроводжується частою зміною місця роботи, сфери діяльності. [6, с.18-20, с.62-101]. В місцях позбавлення волі при позитивній спрямованості такі засуджені займають посади бригадирів, ланкових, але негативна спрямованість таких засуджених та бажання лідирувати в середовищі засуджених приводить до порушення режиму відбування покарання, застосування будь-яких способів для отримання панівного становища і як слідство, неможливість швидко зайняти місце лідера в активі середовища засуджених, веде до нових правопорушень, а іноді і скоєння злочинів.

Показники тривожності в обох досліджуваних групах на низькому рівні, що свідчить про відсутність у засуджених переживань з приводу знаходження та адаптації до умов відбування покарання, які вони відчувають не вперше. На нашу думку, яка, до речі узгоджується з думкою відомого вченого Г.Ф.Хохрякова, що низький показник тривожності в характері засуджених - рецидивістів вказує на відсутність в їх поведінці хвилювання з приводу пристосування до місць позбавлення волі, тому що вони звикли до ізоляції і мають тюремний досвід. [9, с.126 - 135]

В свою чергу Ю.В.Кортнева вказує на те, що у осіб зрілого віку наявність зниженого рівня тривожності поєднується з пасивною агресією, безвідповідальністю, спробою сховати своє положення, яке порочить або неприйнятне для оточуючих через притягнення до кримінальної відповідальності. [6, с.217]. Найчастіше особи, які не вперше відбувають покарання у виді позбавлення волі, сприймають ситуацію такою, якою вона є, тому що розуміють, що не можуть досягти якихось змін під час відбування покарання в місцях позбавлення волі. [6, с.201].

За шкалою демонстративності показники на низькому рівні в обох групах досліджуваних. Засуджені усвідомлюють, що в місцях позбавлення волі їх поведінка постійно оцінюється іншими, і більшість з них намагаються самостійно контролювати свою поведінку, емоційні прояви. Засуджені не бажать чимось відрізнятися із загальної маси, щоб не викликати зайвої уваги.

Показники акцентуації характеру за шкалою возбудимості на високому рівні в обох групах досліджуваних. Для образу життя засуджених вирішальними є потяги, інстинкти, некеровані спонукання. Їх реакції імпульсивні, у них немає терпимості, вони відрізняються підвищеною збудливістю, дратівливістю, агресивністю, часто не здатні контролювати свої емоції і поведінку в стані гніву, можуть ігнорувати моральні норми, не помічати чи ігнорувати очікування оточуючих. [6, с.31, с.171]. Возбудимі особистості легко та швидко втрачають рівновагу, самовладання в спілкуванні з іншими. Наша думка підтверджується результатами відомого вченого М.І.Єнікєєва, який вказує, що такі засуджені часто вперті, конфліктні, дріб'язково вимогливі і владні.

Рівень дистимності в обох групах на високому рівні, але у засуджених корисливого типу він вищий. Вони більше уразливі в місцях позбавлення волі, більше потерпають від обмежень через вищу культивованість, ніж засуджені насильницького типу.

Педантичність у засуджених насильницького типу трохи вище, ніж у засуджених корисливого типу. Їх поведінка відрізняється ґрунтовністю, зібраністю, пунктуальністю, високим самоконтролем, здатністю чітко виконувати обов'язки. Але при цьому інертність психічних процесів, яка властива представникам цього типу, призводить до повільності, загальмованості, перестраховки, уникнення творчих рішень, малої продуктивності розумових процесів. [6, с.49]. В діях засуджених проявляється надмірна стандартність і передбачуваність, неодолені автоматизми.

Циклотимність у засуджених насильницького типу вище, ніж у засуджених корисливого типу. За думкою К.Леонгарда, особам з циклотимною акцентуацією притаманні зміни гіпертимних і дистимних станів у зв'язку з якимись конкретними подіями, чи без них. [7]. Тому у засуджених насильницького типу частіше відбуваються різкі зміни настрою. При певних настроях у них знижується рівень працездатності, вони важко переживають навіть дрібні неприємності і невдачі, поведінка стає важкопередбачуваною. Будь-яка критика таких осіб викликає у них роздратованість та обурення. Висока циклотимність в поєднанні з показником тривожності на низькому рівні вказує на безтурботність в поведінці засуджених, їх безвідповідальність, порушення чи ігнорування зобов'язань перед іншими. [6, с.150].

Екзальтованість є яскраво вираженою рисою характеру для обох груп досліджуваних, але у злочинців корисливого типу вона вище. Вони дуже вразливі, більш бурхливо реагують на події,

переживають або вникають в проблеми інших. Це, на нашу думку обумовлено ширшим діапазоном емоційних станів засуджених корисливого типу, їх бурхливішою реакцією на психоемоційні подразники.

В цілому можна стверджувати, що рівень агресивності засуджених обох груп досить високий, розбіжності між групами зафіксовані по таким видам агресивності як підозрілість та непрямая агресія.

У злочинців корисливого типу підозрілість значно вище, ніж у злочинців насильницького типу. Це пояснюється тим, що злочинці корисливого типу більш залежні від результатів своєї діяльності і через це прагнуть враховувати будь-які чинники, що можуть впливати на хід подій (тримати все під контролем). Для поведінки злочинців корисливого типу характерними є гіпертрофовані корисливі спонукання, досягнення яких неможливе законними способами. На схожі дані вказує відомий вчений М.І.Снікеєв, який підкреслює, що основною психологічною особливістю корисливих злочинців є деформація їх потребової сфери - утилітарні потреби блокують потреби вищих рівнів. [4,с.304]. А це свідчить про те, що злочинці корисливого типу більш за все занепокоєні реалізацією своїх злочинних, насамперед матеріальних та побутових, планів.

Непряма агресія у засуджених корисливого типу також значно вище, ніж у засуджених насильницького типу. Вони більш адаптовані до суспільних відносин і прагнуть уникати прямих конфліктів, на відміну від злочинців насильницького типу.

Готовність до проявів агресії та директивності у засуджених насильницького типу значно вище, ніж у засуджених корисливого типу. Такі дані обумовлені тим, що засуджені насильницького типу частіше застосовують агресивні дії та більше готові до їх використання в своїй поведінці, небажанням цих осіб пристосуватися до оточення, підпорядковуватися зовнішнім умовам. Як вказують в своїх дослідженнях А.М.Антонян та В.С.Емінов, насильницьким злочинцям, зокрема вбивцям, притаманні порушення в емоційній сфері, психологічна та соціологічна відчуженість, труднощі при засвоєнні моральних та правових норм. Вони схильні переносити на інших риси, які притаманні їм самим. Це ворожість, агресивність, мстивість. [1, с.129].

Готовність пристосуватися до середовища у злочинців корисливого типу проявлена значно більше, ніж у засуджених насильницького типу в зв'язку з тим, що корисливі більше контактні, соціально адаптовані, для їх способу життя потрібні добре розвинені навички спілкування з іншими, вміння швидко зав'язувати нові знайомства. В своїх роботах Ю.А.Дмитрієв підкреслює, що такі засуджені більш товариські, заклопотані своїм становищем, намагаються бути на видноті у адміністрації. [3, с.100].

Майже рівні показники по декільком шкалам в обох групах досліджуваних свідчать про можливість витіснення проявів активності з їх боку. Жорстка регламентація діяльності та спілкування, яка передбачає покарання за відхилення від норми, формує пасивність, поведінка засуджених стає дуже схожою, а більшість засуджених свідомо обирають нейтральну позицію як основну стратегію життя. [3, с.102], [9, с.69]. Злочинці корисливого типу не є агресивно спрямованими особистостями і не мають стійкого потягу до проявів агресії, на відміну від насильницьких злочинців, які за результатами дослідження прагнуть до проявів агресивності в поведінці і є агресивно спрямованими особами.

Висновки

Узагальнення отриманих даних надає можливість скласти психологічний портрет сучасного злочинця – рецидивіста. Отже, це особа віком від 18 до 40 років, якій притаманні типи акцентуації характеру застрягання та гіпертимність. Потребово-мотиваційна сфера особистості рецидивіста відрізняється бідністю, переважанням матеріальних цінностей. Як свідчать результати дослідження рецидивіст - це особа, схильна до прояву непрямой агресії і директивності в поведінці. Зазвичай рецидивісти вчиняють корисливі та корисливо-насильницькі злочини, за які були притягнуті до кримінальної відповідальності три – чотири рази. Недостатній освітній рівень та відсутність професійних навичок призводить до нестабільної трудової зайнятості і відсутності постійного місця працевлаштування. До засудження підтримував добрі стосунки з родичами. Зауважимо, що рецидивіст має достатньо розвинену готовність до пристосування у соціальному середовищі, але звички та настанови, які він придбав в процесі свого кримінального життя, скоріше за все будуть використані в успішній адаптації до кримінального середовища та вибору асоціального способу життя, зокрема.

Для виправдовування такого життя у нього сформувалась вимагаюча поведінка, яка згодом стає міцнішою. Упорне небажання дотримуватись загальноприйнятих норм є однією з найголовніших рис рецидивістів, яка робить їх вкрай небезпечними. Але тим самим вони наносять шкоду не тільки собі, але і суспільству, притягуючи до асоціального життя інших осіб. Виявлення та урахування найбільш типових особливостей особистості сучасних рецидивістів надасть можливість розробити дієві програми ресоціалізації цієї категорії злочинців.

Literatura

1. Antonjan Ju.M. Lichnost' prestupnika. Kriminal'no-psihologicheskoe issledovanie / Ju. M. Antonjan, V. E. Jeminov. – М. : Norma : Infra – М, 2010. - 368s.
2. Batirgareeva V.S. Recidivna zlochinnist' v Ukraїni: social'no pravovi ta kriminologichni problemi: monografija / V.S. Batirgareeva. -H.: Pravo, 2009.-576 s.
3. Dmitriev Ju.A. Penitenciar'naja psihologija / Ju.A. Dmitriev, B.B. Kazak. – Rostov n/D :Feniks, 2007. – 681, [1] S.: il. – (Vysshee obrazovanie).
4. Enikeev M.I. Juridicheskaja psihologija. S osnovami obshhej i social'noj psihologii: Uchebnik dlja vuzov. / M. I. Enikeev // M.: Norma, 2005. – 640 s.: il.
5. Zelinskij A.F. Recidiv prestuplenij (Struktura, svjazi, prognozirovanie). / A. F. Zelinskij // – Har'kov:

Vishha shkola. Izd-vo pri Har'k. un-te, 1980, 152 s.

6.Kortneva Ju. Diagnostika aktual'noj problemy-M.: Institut Obshhegumanitarnyh Issledovaniy, 2004-240s.

7.Leongard K. Akcentuirovannye lichnosti / K. Leongard// — Kiev : Vishha shkola, 1989, 374 S.

8.Fernhem A., Hejven P. Lichnost' i social'noe povedenie.- SPb.: Piter, 2001.-368s.: il.-(Serija "Mastera psihologii").

9.Hohrjakov G.F. Prestuplenija osuzhdennyh: prichiny i preduprezhdenie / G.F. Hohrjakov, G.S. Sarkisov // Erevan : Ajstan, 1988. - 280 s.